

UNIVERSITY OF THE AEGEAN
DEPARTMENT OF BUSINESS ADMINISTRATION
CHIOS, GREECE

ECONOMIC SYSTEMS, DEVELOPMENT POLICIES
AND THE ENTERPRISE STRATEGIES
IN THE AGE OF GLOBALIZATION

ESSAYS IN HONOR
of Professor
STERGIOIOS BABANASSIS

Editors:
Vassilis Angelis, Leonidas Maroudas

 PAPAZISSIS PUBLISHERS
ATHENS 2006

Τι Μπορούν να Διδάχτουν οι Χώρες που Εισέρχονται
στο Δοξίμο του Μετα-Σοσιαλιστικού Μετασχηματισμού
από τις μέγχι τώγα Εμπειρίες της Μετάβασης;

János Kornai

Ομότιμος Καθηγητής Οικονομικών στο Harvard University,
Μέλος της Ουγγρικής Ακαδημίας Επιστημών,
Πρώην Πρόεδρος της Διεθνούς Εταιρείας Οικονομολόγων

Αφιέρωση

Γνώρισα τον καθηγητή Δρ. Στέγιο Μπαμπανάση στην Ουγγαρία. Στη
χώρα μας χάζει μεγάλη εκτίμησης. Σέβονται πρώτα απ' όλα την επαγ-
γματική του επίδοση, αλλά πέρα απ' αυτό, όλοι οι συνάδελφοί του και
φουτητές του τον αγαπούσαν για τη θεσμική ανθρωπιά του και την καλο-
σύνη του. Χαίρομαι για τη φύλα που δημοσιολήθηκε μετάξυ μας. Ο ίδι-
ος πήγε την πρωτοβουλία για την ελάνηική έκδοση ενός τόμου μελετών
μου και όταν επισκέφθηκα τελευταία την Ελλάδα με βοήθησε να
διαμορφώσω μια ειζώνα για την ελάνηική οικονομία και για τον τρώπο
ζωής στην Ελλάδα. Αγάττομαι και αυτής της ευκαιρίας για να τον
ευχαριστήσω για τη βοήθειά του.

Αγαπητέ Στέγιο! Σε χαιριτώ με αγάπη με την ευκαιρία της συντα-
ξιοδότησης σου, σου εύχομαι καλή υγεία και νέες επιτυχίες στο έργο
σου!

What Can Countries Embarking on Post-Socialist Transformation Learn From the Experiences so Far?

Abstract

The paper starts with three warning observations.

1. All arguments that purport to make clear, confident, and specific proposals based on Eastern European, post-Soviet, Chinese or Vietnamese experience should be viewed with reservations. There is no universal prescription.
2. Specialists involved in the post-socialist transition often protest that too little heed is paid to expert considerations when decisions are taken and that everything is being "overly politicized". There is little point in wringing one's hands. The change of system is above all a political process.
3. When sizing up the factual aspects of events, one can aim at positive, value-free observation and description. However, when making proposals for practical regulations, one unavoidably encounters ethical implications as well.

The paper goes on to draw attention to experiences so far in five aspects of the change of system.

- i. In fortunate cases, the spread of political democracy and conversion of the economy into a market economy based on private ownership proceed hand in hand, reinforcing each other. Nevertheless, situations sometimes arise in which trade-off relations subsist between the application of democratic procedures and the requirements of effective economic reform processes. The author points out that in his view the requirements of democracy would take priority in such a dilemma.
- ii. The creation of the institutions and organizations of a state of law call for circumspection and precision, which in turn require a lot of time. It would only discredit the concept of a state of law if new, hastily drafted laws had to be repeatedly amended or faulty reorganizations constantly reorganized over and over again.
- iii. In respect of private property, the prime consideration is not what should happen to the state-owned property, but something much more comprehensive. What can be done to bring about as healthy and strong a development of the country's private sector as possible? Above all, the barriers that the communist regime erected to

Αδελφότητα από τις εμπειρίες της μετάβασης

free entry and enterprise should be dismantled and wider opportunities created for small and medium-sized firms.

Attached to the question of devising a strategy to assist growth of the private sector is a tough dilemma. To what extent should the country be opened to foreign capital? For some, the act of warding off foreigners has in itself intrinsic value. The author is less interested in what passports investors hold than in their specific intentions. Where there are mutual advantages to foreign direct investment, he would encourage it, or even assist it with the instruments available to the government.

What should happen to the firms that were state-owned (or perhaps collectively owned) under the socialist system? If they are technically obsolete, worn out, and run down, it is usually wiser to close them. If they are heavily indebted, it is worth considering bankruptcy proceedings. The author points out the negative experiences created by the free distribution of property rights, such as the "voucher" and "coupon" programs. Selling off state-owned property at a fair price seems to be the most practicable way both from the economic and the ethical points of view.

iv. While there is wide agreement concerning the direction of price reform the speed of the adjustment is highly debated. Rational economic arguments suggest there should be rapid and consistent liberalization, but this problem likewise becomes thoroughly politicized. The interests of some producer and/or consumer groups may be prejudiced. The speed desired for depends on what is more important to decision-makers: improving economic efficiency with a rational system of relative prices, or a calm political atmosphere with no cause for outbreaks of dissatisfaction.

v. The communist regime creates a specific kind of welfare system, which the author calls "premature welfare state". It decides how much is spent on education, health, and care of children and the elderly in a paternalistic way, at the expense of individual sovereignty. Such paternalism becomes customary and most of the public adapts to it. The welfare functions of the socialist state are probably the ones that will leave the most positive collective memories after the change of system. If economic reformers put violent hands on the paternalist facets of the socialist regime, they will increase the nostalgia felt for the old order. Reform of welfare-state activity needs to be han-

died with caution, if only out of political expediency and a desire to promote political stability in the new system and sympathy for it.

Λέξεις κλειδιά : Μετα-σοσιαλιστικός μετασχηματισμός, μεταρρυθμίσεις, επιπτώσεις και διδόμενα μετάβασης, κλάτος δικαίου, ιδιωτικοποιήσεις.

Εισαγωγή*

Ο πίνακας 1 του βιβλίου μου *Το σοσιαλιστικό σύστημα σταδιακά* τις 26 χώρες, στις οποίες στο τέλος της δεκαετίας του '80 λειτουργούσε «σοσιαλιστικό σύστημα». ¹ Οι δύο πρώτες στήλες της παρούσης μελέτης επαναλαμβάνουν το αντίστοιχο μέγεθος του προηγούμενου πίνακα, σταδιακά τις ίδιες 26, πρώην κομμουνιστικές χώρες. Όμως στις στήλες 3 και 4 υπάρχει σημαντική απώλιση: τρία πρώην ενιαία κράτη (Τσεχοσλοβακία, Σοβιετική Ένωση και Γιουγκοσλαβία) διαλύθηκαν και στη θέση τους δημιουργήθηκαν πολλά διάδοχα κράτη.

Πίνακας 1

Οι χώρες που το 1987 χαρακτηρίστηκαν σοσιαλιστικές, το 2002

1	2	3	4	5	6	7	8
Αρχών επι- θιός (α)	Χώρα	Αρχών αξι- θιός (α)	Χώρα	Πληθυσμός (εκατ. άτομα)(β)	Έκταση το 2002 (1,000 χλμ ²)(β)	Πολιτικό σύστημα 2000(γ)	Κοινωνική οργάνωση η (μεγέθο της ιδιοκτησίας στο ΑΕΠ, σε %) 2001(δ)
1	Σοβιετική Ένωση	11	Αρμενία	31,1	29,8	ΔΗΜ	Μεγάλο
		12	Αζερμπαϊτζάν	8,1	86,6	ΑΚ	Μεγάλο
		13	Λευκορωσία	10,0	207,6	ΑΚ	Μεγάλο
		14	Εσθονία	1,4	45,2	ΔΗΜ	Μεγάλο
		15	Λιθουανία	5,4	69,7	ΔΗΜ	Μεγάλο
		16	Καζακστάν	14,8	2,714,3	ΑΚ	Μεγάλο
		17	Κιργιζία	4,7	198,5	ΔΗΜ	Μεγάλο
		18	Λατβία	2,4	64,6	ΔΗΜ	Μεγάλο
		19	Αιθιοπία	3,5	65,2	ΔΜ	Μεγάλο
		110	Μολδαβία	3,6	33,8	ΔΗΜ	Μεγάλο
		111	Ρουμανία	145,4	17,075,2	ΔΗΜ	Μεγάλο
		112	Ταϊβανία	7,0	143,1	ΠΔΠ	Μεγάλο
		113	Τουρκεμενιστάν	5,4	488,1	ΑΚ	Μεγάλο
		114	Ουζμπεκιστάν	49,3	603,7	ΔΗΜ	Μεγάλο
		115	Ουζμπεκιστάν	25,0	447,4	ΑΚ	Μεγάλο

* Το εργαζόμενο κείμενο της μελέτης το έγραψε με πρωτοβουλία του University of Miami Institute for Cuban and Cuban-American Studies. Είμαι ευγνώμων στον Janos Varga για τη βοήθειά του στην έρευνά μου.

¹ Kornai 1993: 38-9. Το βιβλίο χρησιμοποιήθηκε ως συνώνυμα τις έννοιες «σοσιαλιστικό» και «κομμουνιστικό» σύστημα.

2	Μογγολία	2	Μογγολία	2,7	1,565,0	ΔΗΜ	Μεγάλο
3	Αλβανία	3	Αλβανία	3,4	29,0	ΔΗΜ	Μεγάλο
4	Τουρκοδωβία	4,1	Εσθονία	4,3	51,1	Π	Μεγάλο
		4,2	Κροατία	4,4	56,5	ΔΗΜ	Μεγάλο
		4,3	Σερβία/Μαυροβούνιο	8,6	102,4	ΑΚ	Μεγάλο
5	Βουλγαρία	4,4	FYROM	2,0	25,3	ΔΗΜ	Μεγάλο
		4,5	Σλοβενία	2,0	20,3	ΔΗΜ	Μεγάλο
6	Τσεχοσλοβακία	5	Βουλγαρία	8,1	111,0	ΔΗΜ	Μεγάλο
		6,1	Τσεχία	10,3	78,7	ΔΗΜ	Μεγάλο
7	Ουγγαρία	6,2	Σλοβακία	5,4	48,9	ΔΗΜ	Μεγάλο
8	Πολωνία	7	Ουγγαρία	10,2	93,0	ΔΗΜ	Μεγάλο
9	Ρουμανία	8	Πολωνία	38,7	313	ΔΗΜ	Μεγάλο
10	Βόρεια Κορέα	9	Ρουμανία	22,4	238	ΔΗΜ	Μεγάλο
11	Κίνα	10	Βόρεια Κορέα	22,0	121	ΟΚ	Μεγάλο(ε)
12	Ανατ. Γερμανία	11	Κίνα	1,287,0	9,561	ΑΚ	Μεγάλο(ζ)
13	Βιενάμη	12	Ανατ. Γερμανία	151,0(στ)	108	ΔΗΜ	Μεγάλο(η)
14	Κούβα	13	Βιενάμη	81,6	330	ΟΚ	Μεγάλο(θ)
15	Κορέα	14	Κούβα	11,3	115	ΟΚ	Μεγάλο(ι)
16	Σομαλία	15	Κορέα	3,0	342	ΑΚ	Μεγάλο(κ)
17	Νότια Υεμένη	16	Σομαλία	8,0	638	ΑΚ	Μεγάλο(λ)
18	Μιανμάρ	17	Υεμένη	2,2	333	ΠΔΠ(θ)	Μεγάλο(μ)
19	Αιθιοπία	18	Μιανμάρ	7,0	113	ΔΗΜ	Μεγάλο(ν)
20	Αγγόλα	19	Αιθιοπία	66,6	1,222	ΑΚ	Μεγάλο(ξ)
21	Καμπότζη	20	Αγγόλα	10,8	1,247	ΑΚ	Μεγάλο(ο)
22	Αίγος	21	Καμπότζη	13,0	181	ΠΔΠ	Μεγάλο(π)
23	Μολδαβία	22	Αίγος	5,9	237	ΟΚ	Μεγάλο(ρ)
24	Αφγανιστάν	23	Μολδαβία	17,5	237	ΔΗΜ	Μεγάλο(σ)
25	Νιζαρσάντ	24	Αφγανιστάν	28,7	648	ΠΔΠ(κ)	Μεγάλο(τ)
26	Ζιμπάμπουε	25	Νιζαρσάντ	5,1	130	ΔΗΜ	Μεγάλο(υ)
		26	Ζιμπάμπουε	12,6	391	ΠΔΠ	Μεγάλο(φ)

(α) Ο Κορναί το 1993 κατέγραψε τον αξίοντα αξιόλογο, δηλ. τη σειρά των χωρών, με βάση τις ημερομηνίες απόδοσης τους από τον καταρτισμένο (π.χ. τις ημερομηνίες κατάληψης της εξουσίας από τους κομμουνιστές).

(β) Πηγή: CIA 2002. Τα στοιχεία για τον πληθυσμό είναι στοιχεία της τελευταίας ετήσιας απογραφής.

(γ) Πηγή: Freedom House. Η κατάταξη και ο ορισμός των πολιτικών συστημάτων προέχουν από το Freedom House:

OK = Ολοκληρωμένο Καθεστώς (Totalitarian regime = TOT): μονοκομματικό σύστημα, το οποίο ελέγχει πλήρως την κυκλοφορία των πληροφοριών, τη ζωή του πολίτη, αναστέλλει έντονη προσαρμόσιμα, διεκδικεί στην ιδιωτική ζωή των ανθρώπων.

AK = Αυταρχικό Καθεστώς (Authoritarian regime = AR): τυπική μονοκομματική ή στρατιωτική δικτατορία, όπου παραβιάζονται σε μεγάλο βαθμό τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Π = Προτεκτοράτο (Protectorate = P): χώρα η οποία έχει θεθεί εθελοντικά κάτω από την προστασία μίας μεγαλύτερης γειτονικής δύναμης ή χώρα στην οποία η διεθνής κοινότητα ασκεί τις αμυντικές και νομοθετικές λειτουργίες.

ΠΛΠ = Περιορισμένη δημοκρατική πρακτική (Restricted democratic practice = RDP); καθεστώς στο οποίο ένα κόμμα που διαθέτει ηγετική εξουσία ελέγχει την προέλαση στα ΜΜΕ και τις εθνικές διαδικασίες κατά τρόπο ώστε να είναι ανέφικτες οι προσπάθειες που αποβλέπουν στην αναστροφή της ηγεμονίας.

ΔΗΜ = Δημοκρατία (Democracy = DEM): πολιτικό σύστημα οι ηγέτες του οποίου ελέγχονται από υποψηφίους ανταγωνιστικών κομμάτων και στο οποίο τα κόμματα της αντιπολίτευσης έχουν εγγυημένο, κατοχυρωμένο από το νόμο δικαιώμα να καταστήσουν την εξουσία ή να συμμετέχουν στην άσκηση της.

(δ) Οι κατηγορίες αυτές προσέχρονται από την ευρωπαϊκή Τράπεζα Ανάπτυξης-Προόδου και Ανάπτυξης (2003):

Μεγάλο μερίδιο = 60-100%

Μέγιστο μερίδιο = 30-59%

Μικρό μερίδιο = μικρότερο από 29%

(ε) Στοιχείο του 1998 (37%); Πηγή: Young 1999.

(στ) Η Γερμανική Δοκτριτική Δημοκρατία σήμειρα στα είναι μέγος της ενωμένης Γερμανίας.

(ζ) Στοιχείο του 2000 Πηγή: Federal Statistical of Germany 2003.

(η) Στοιχείο του 2000 (35,7%); Πηγή : Statistical Office of Vietnam.

(θ) Παθήσιμος του 1986. Πηγή: Kornai 1993, πίνακας 1.1 World Bank 2003 (για την Ιδιοκτησία).

(ι) Επειδή η Βόρεια και Νότια Υεμένη ενωθήκαν το 1990, η ταξινόμηση αφορά το νέο πολιτικό σύστημα της νέας ενωμένης Υεμένης. Πηγή : World Bank 2003.

(κ) Στην περίπτωση του Αφγανιστάν ο χαρακτηρισμός του Freedom House δεν ισχύει. Η κατηγορία RDP περιγράφει μόνο κατά προσέγγιση την τρέχουσα περιόδο και μεταβατική κατάσταση.

Πέρα απ' αυτό, έχουν συνταχθεί και άλλες ουσιαστικές αλλαγές στον κομμουνιστικό κόσμο. Όταν έγραφα το βιβλίο που ανέφερα, εφάρμοσα *πολιτικά* κριτήρια για να προσδιορίσω εάν σε κάποια χώρα λειτούργει κομμουνιστικό καθεστώς. Αυτόν τον χαρακτηρισμό μπορούμε να τον εφαρμόσουμε εάν στην εν λόγω χώρα κατέχει πολιτική μονοπώλιακή θέση το κομμουνιστικό κόμμα που υιοθετεί τη μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία. Τότε και στις 26 χώρες αυτή η κατάσταση χαρακτηρίζε την πολιτική δομή. Ας δούμε τώρα την 7^η στήλη του πίνακα 1. Στις ημέρες μας μόνο για 5 χώρες ισχύει ο χαρακτηρισμός και συγκεκριμένα για την Κίνα, το Βιετνάμ, το Λάος, τη Βόρεια Κορέα και την Κορέα.

Με εξαίρεση τις δύο χώρες, που αναφέρθηκαν τελευταίες, την Βόρεια Κορέα και την Κορέα, έχει συνταχθεί βαθιά μεταμόρφωση και στην *οικονομία* όλων των άλλων χωρών που πρώτα ανήκαν στο κομμουνιστικό σύστημα. Συντελέστηκαν αλλαγές με πολλές διαστάσεις, αλλά εδώ τώρα υπογραμμίζω μία απ' αυτές: τη νέα κατάσταση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων. Όπως δείχνει με σαφή τρόπο η 8η στήλη του πίνακα, με εξαίρεση τη Βόρεια Κορέα και την Κορέα, η οικονομία *ολόκληρου* του πρώην κομμουνιστικού κόσμου μεταβλήθηκε πολύ πιο κοντά προς την οικονομία της αγοράς στην οποία κυριαρχεί η ατομική

ιδιοκτησία.² Η αλλαγή αυτή συντελέστηκε αζόμια και στην Κίνα και το Βιετνάμ που καθοδηγούνται από το κομμουνιστικό κόμμα και μάλιστα με πολύ έντονο τρόπο. Είναι αμφισβητήσιμο αν τα κομμουνιστικά κόμματα αυτών των δύο χωρών εξακολουθούν να παραμένουν πραγματικά μαρξιστικά-λενινιστικά κόμματα. Στην πραγματικότητα διατήρησαν περισσότερο τη γηποική της παλαιάς ιδεολογίας. Κρίνοντας από άποψη πραγματικών ενεργειών και δραστηριοτήτων, πρόκειται για κόμματα που φροδούν κομμουνιστικό μανδύα, αλλά στην πραγματικότητα είναι φίλικα προς τον καπιταλισμό, προωθούν δραστήρια το γίγλωμά του.³ Αν και το πολιτικό καθεστώς παραμένει δικτατορικό στην Κίνα και το Βιετνάμ, η πραγματική συμπεριφορά της πολιτικής εξουσίας φαίνεται να τρωποποιείται προς την κατεύθυνση υπέρ του καπιταλισμού. Για το λόγο αυτό είναι δικαιολογημένο και στην περίπτωση αυτών των δύο χωρών να μιλάμε για υπέρβαση του σοσιαλισμού, για μετακίνηση προς την κατεύθυνση της μετα-σοσιαλιστικής μετάβασης.⁴

Μέσα σε μιάμιση δεκαετία συντελέστηκε ένας πραγματιστολογικός μετασχηματισμός στον πρώην κομμουνιστικό κόσμο που περιελάμβανε το ένα τρίτο του πληθυσμού της Γης. Προκύπτουν άραγε διδάγματα, αξιοποδοεχτες εμπειρίες από τον μετασχηματισμό του πρώην κομμουνιστικού κόσμου για άλλες χώρες; Η απάντησή μου είναι: αποφασιστικά ναι. Η μέλητη μου επιχειρεί να στηρίξει με μερικές σκέψεις αυτή την καταφατική απάντηση.

Η ανάπτυξη του θέματος δεν στηρίζεται σε θεωρητικά κατασκευάσματα. Έγχο αποκρίσει από πρώτο χέρι άμεσες εμπειρίες στη χώρα μου, την Ουγγαρία. Η ιστορία της είναι ιδιαίτερα αξιοποδοεχτη, δεδομένου ότι εδώ αρχικά νωρίς, ακόμα το 1968 άρχισε η μεταρρύθμιση της

² Δυστυχώς, για ορισμένες χώρες δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία για το μερίδιο του ιδιοκτητικού τομέα στο σύνολο της οικονομίας. Όμως, σύμφωνα με τη γνώμη εμπειρογνομένων, που στηρίζεται σε πρόσφατες εμπειρίες, ο ρόλος του ιδιοκτητικού τομέα έχει αυξηθεί σημαντικά και σε αυτές τις χώρες.

³ Είναι άλλο ζήτημα το ότι αυτά τα κόμματα εξαναγκάζονται να κυβερνούν με δικτατορικό τρόπο, παραβιάζοντας την ελευθερία των πολιτικών δικαιωμάτων. Αυτό όμως δεν είναι μονοδικό φαινόμενο, καθώς και άλλου υπήρχαν και υπάρχουν ποσοκρατικά, ανταποδοτικά κόμματα τα οποία επέβαλαν πολιτικό μονοπώλιο επιδιώκοντας να το αποκτήσουν πάλι θυσία.

⁴ Διάφοροι συγγραφείς προσδιορίζουν με διαφορετικό τρόπο την έννοια του «μετα-σοσιαλιστικού μετασχηματισμού». Με το θέμα αυτό συνδέεται το ερώτημα: ποια είναι η θέση τους για το τι σηματοδοτεί την ολολήρωση του μετασχηματισμού. Εάν ο αναγνώστης θα ήθελε να γνωρίζει τον ορισμό που χρησιμοποίησε ο υπογραμμένος, επισημαίνω ότι την προσοχή του στη μέλητη Kornai (1997).

οικονομίας. Πέρα απ' αυτό, έχω συγκεντρώσει πολλές γνώσεις για τον μετασχηματισμό των άλλων χωρών της περιφέρειας της Ανατολικής Ευρώπης, των διόδοχων χωρών που δημιουργήθηκαν στην περιοχή Σοβιετική Ένωση καθώς και για τον μετασχηματισμό της Κίνας και του Βιετνάμ. Οι γνώσεις αυτές προέρχονται από πολλές πηγές. Έχω επισκεφθεί πολλές φορές διάφορες χώρες σε αυτή την περιοχή, όπου είχα την ευκαιρία να κάνω πολλές συζητήσεις με ειδικούς των εν λόγω θεμάτων. Αρκετοί απ' αυτούς είναι πρώην φοιτητές μου, οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να μου αποκαλύψουν τα προβλήματα με πλήρη ειλικρίνεια. Πέρα απ' αυτό είναι διαθέσιμη μια πλούσια βιβλιογραφία. Στη μελέτη μου θα επαναλάβω απολογιστικά τις εμπειρίες αυτών των χωρών, αρχίμα και στην περίπτωση -χάριιν συντομίας- που δεν θα επιστήσω επανεξηγημένα την προσοχή του αναγνώστη στο ότι το εμπειρικό υπόβαθρο των παρατηρήσεων μου δεν περιλαμβάνει όλες τις μετασσοσιαλιστικές χώρες, αλλά μόνο ένα μέρος τους, αν και είναι αλήθεια ότι περιλαμβάνει τη συντριπτική πλειοψηφία τους τόσο από άποψη έκτασης όσο και από άποψη πληθού. Οφείλω να ομολογήσω ότι γνωρίζω λίγα πράγματα για άλλες ασιατικές, αφρικανικές και λατινοαμερικανικές χώρες που βρίσκονται στη φάση του μετασσοσιαλιστικού μετασχηματισμού και για το λόγο αυτό δεν μπορώ να αξιολογήσω τις εμπειρίες τους.

Εκείνοι που πήραν την πρωτοβουλία για την εκπόνηση αυτής της μελέτης μου ζήτησαν να αναφερθώ και στα διδάγματα που προκύπτουν για την *Κούβα*. Ενώ κατέβαλα μεγάλη προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση, διαπιστώνω ότι τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξα είναι γενικότερα. Όπως θα φανεί από την ανάπτυξη του θέματος, από τις χιλιάδες εμπειρίες που μπορούν να εξεταστούν, με ασυχνολογόν περισοότερο τα διδάγματα που αξίζει να ληφθούν υπόψη σε όλες τις μετασχηματιζόμενες χώρες που βρίσκονται στο κατώφλι της αλλαγής συστήματος ή έχουν ήδη περάσει αυτό το κατώφλι. Δηλαδή όχι μόνο στην Κούβα ή τη Βόρεια Κορέα, αλλά ενδεχόμενα και στο Ιράν. Ακόμα και σε άλλες χώρες, οι οποίες θα ατελεσθερωθούν στο μέλλον από μία αναστηρή δικτατορία, η οποία συνδυάστηκε με σοσιαλιστικά χαρακτηριστικά (συγκεντρωτισμός, μεγάλος κρατικός ρόλος κ.λπ.), αξίζει επίσης να ληφθούν υπόψη τα διδάγματα.

Αφερτηριακά σημεία

Στη συνέχεια θα διατυπώσω τρεις προειδοποιητικές παρατηρήσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν αφερτηριακά σημεία για την περαιτέρω ανάλυση. Στην πρώτη προσέγγιση διατυπώνω αυτές τις σκέψεις σε αφαιρητικό επίπεδο. Τα άλλα τμήματα της μελέτης περιλαμβάνουν συγκεκριμένα αποτελέσματα.

Δεν υπάρχει οικονομική (καθολική) συνταγή

Αν και έχουμε στη διάθεσή μας τις εμπειρίες μιας δεκαετιας πωλλών χωρών, απ' αυτές δεν προκύπτει κανενός είδους οικονομική ή καθολική συνταγή, ούτε για τη γενική στρατηγική του μετασσοσιαλιστικού μετασχηματισμού, ούτε για τα συγκεκριμένα δρώμενα, για τα βήματα τακτικής. Αντίθετα! Σταθμίζοντας τις εμπειρίες που γνώρισα και μελέτησα, θα ήθελα να προειδοποιήσω εκείνους οι οποίοι σκέπτονται έναν ολικό μετασχηματισμό της Κούβας ή άλλης χώρας, να αξιολογούν με καχυποψία, με μεγάλες επιφυλάξεις κάθε επιχείρημα που περιλαμβάνει βέβαιες συγκεκριμένες συστάσεις, επικαλούμενοι ανατολικοευρωπαϊκές, μετασοβιετικές ή ανέξλικες και βιετναμέζικες εμπειρίες.

Προσέτινω διτλή καχυποψία ατένευτι σε μελέτες, οι οποίες στηρίζουν με «επιστημονικά» ναικό τις βέβαιες συστάσεις. Καταφεύγουν π.χ. σε αναλύσεις πάλινδρομησης με βάση ένα δείγμα στοιχείων που έχει ως πηγή χρονολογικές σειρές 10-12 ετών για 10-20 χώρες. Με βάση τέτοιου είδους έδενες έχουν γίνει διαπιστώσεις του εξής τύπου: «Όσο πιο γρήγορη είναι η μεταρρύθμιση, τόσο πιο γρήγορη θα είναι και η ανάπτυξη». Στην αρχή, δίχνοντας μια πρώτη ματιά στα στοιχεία, δημιουργείται η επίφαση ότι αυτά στηρίζουν το συμπέρασμα «που επιβεβαιώνεται με οικονομιατικά εργαλεία». Η επίφαση αυτή διαρκεί έως ότου δεν εμφανιστούν σοβαρές μακροοικονομικές δυοκομίες και δεν επιβεβαιωθεί η ανάπτυξη στις χώρες που πραγματοποιούν «τη μεταρρύθμιση με τον πιο γρήγορο ρυθμό».

Οφείλουμε να λάβουμε υπόψη ότι έχει περάσει πολύ λίγος χρόνος και είναι πολύ μικρό το δείγμα για να μπορούμε από τις εμπειρίες να εξαγωγή σίγουρα συμπεράσματα, που να είναι πειστικά από άποψη στατιστικής και επιστημονικά αυστηρά θεμελιωμένα, να είναι συγκεκριμένα και να έχουν πρακτική εφαρμογή. Πέρα απ' αυτό, το δείγμα

είναι εξαιρετικά στεγνογενές όσον αφορά πολλές άλλες πτυχές που μένουν έξω από το υπό εξέταση φαινόμενο.

As αναλογιστούμε ότι μετάξύ των χωρών που μετέχουν στον μετασοσιαλιστικό μετασχηματισμό υπάγχει μια μικρή όπως είναι η Αλβανία και ένας γίγαντας όπως είναι η Κίνα. Υπάγχει μεταξύ τους μια φτωχή χώρα σαν τη Μογγολία και μια πλούσια σαν την Δημοκρατία της Τσεχίας. Υπάγχει μεταξύ τους μια βιομηχανικά πολύ ανεπτυγμένη χώρα και μια χώρα στην οποία, τουλάχιστον στην αρχή της μετάβασης, το ειδικό βάρος της γεωργίας ήταν ακόμα πολύ μεγάλο. Δημοκρατικό μέγρος του πληθυσμού στη μία χώρα είναι καθολικό, στην άλλη διαμαρτυρούμενοι, στην τρίτη ορθόδοξοι, στην τέταρτη μωαμεθανοί. Με τόσο διαφορετικούς αφρησιακούς όρους είναι φανερό, ότι η μετάβαση προς την οικονομία της αγοράς προχώρησε σε πολύ διαφορετικές τροχιές.

Δεν υπάγχει οικουμενική συνταγή! Δεν υπάγχει συγκεκριμένη, πρακτική σύσταση που να ισχύει κατά το ίδιο τρόπο σε όλες τις χώρες! Η αιχμηρή αυτή προειδοποίηση, αυτή καθαυτή, αποτελεί στην ουσία και ένα διδάγμα. Αλλά αφού βγάλουμε αυτό το δίδαγμα, δεν θα ήταν δικαιολογημένη η ολοκληρωση της μελέτης σε αυτό το σημείο; Συνεχίζω τη μελέτη διότι είμαι πεπεισμένος πως προκύπτουν και πολλά άλλα χρήσιμα διδάγματα, μόνο που πρέπει πρώτα να αποσαφηνιστεί η φύση των συμπερασμάτων που μπορούν να εξαχθούν με επαρκή θεμελίωση.

Η προσεκτική μελέτη των διαδικασιών μετασχηματισμού που συντελέστηκαν μέχρι τώρα, εφιστούν την προσοχή στα φαινόμενα και στις συνέπειες που διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο. Ποιο είναι το πρόβλημα που πρέπει να σκεφτούμε *έγκαιρα*, να μην το παραμελήσουμε με την ελπίδα ότι θα λυθεί κάπως από μόνο του; Αυτό θα μας δώσει το νήμα για την αξιολογηση και σοβαρή μελέτη και τον *ελεγκτικό κατάλογο* των προβλημάτων που απαιτούν ενέργειες και μέτρα. Βέβαια, η ιστορία μάσδει πάντα να δημιουργήσει ασδόστα φαινόμενα. Η Κορέα π.χ. μπορεί να αντιμετωπίσει προβλήματα που μέχρι τώρα δεν εμφανίστηκαν σε καμία χώρα που βρίσκεται στη φάση του μετασχηματισμού. Για το λόγο αυτό είναι χρήσιμο να προετοιμαστούμε στη σκέψη (και ενδεχομένως και με ενέργειες) τουλάχιστον για τα προβλήματα που μπορούμε να προβλέψουμε.

Δεν μπορούμε, με βάση τις μέχρι τώρα εμπειρίες, να προσδιορίσουμε με με ακρίβεια ποτέ και ποια επιμέρους μέτρα πρέπει να πάρουμε στη διαδικασία του μετασχηματισμού. Αλλά και αν ακόμα δεν μπορούμε να δώσουμε σίγουρες συστάσεις, μπορούμε, με τη μελέτη των μέχρι τώρα

εμπειριών του μετασοσιαλιστικού μετασχηματισμού, να παρουσιάσουμε τις συνέπειες που συνεπάγονται τα διάφορα μέτρα. Ποιο είναι το όμμεσο και έμμεσο πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό και πολιτιστικό όφελος και κόστος των σπουδαιότερων μέτρων και ενεργειών; Δεν μπορούμε να υπολογίσουμε στην παραγωγή καλά ποσοτικοποιημένων συναρτήσεων trade-off με βάση τις μέχρι τώρα εμπειρίες του μετασχηματισμού. Όμως, τουλάχιστον ποιοτικά, μπορούμε να διακρίνουμε ποιες είναι οι πλέον αξιοσημείωτες συναρτήσεις trade-off. Εάν η παροσία μελέτη μπορούσε να προωθήσει τη διάδοση και εδραίωση της θέσης της cost-benefit ανου του είδους που αναφέραμε πιο πάνω, αυτό και μόνο θα αποτελούσε μια χρήσιμη υπηρεσία, αφού υπάγχει ο φόβος οι πολιτικοί που θα διεθύνουν το μελλοντικό μετασχηματισμό να δηλώνουν με τη βεβαιότητα των προφητών πως η πολιτική που προτείνουν οι ίδιοι αποτελεί τη μοναδική σωτήρια λύση που ικανοποιεί τους πάντες.

Στη μέχρι τώρα ιστορία του μετασοσιαλιστικού μετασχηματισμού δεν είναι σπάνια η θεαματική αποτυχία, δηλαδή μια αλλαγή που συνεπάγεται βαρικές, αληθινές πολιτικές, οικονομικές ή κοινωνικές συνέπειες. Το τίμημα που πρέπει να πληρωθεί κατά πάσα πιθανότητα υπερβαίνει την αξία των ευνοϊκών επιδόσεων. Αξίζει να αναλογιστούμε σοβαρά ποια είναι εκείνα τα λάθη τα οποία πρέπει σποδοίποτε να αποφύγουμε!

Δεν υπάγχει «απολίτση» απόφαση

Μετάξύ των ειδικών εμπειρογνομόνων που συμμετέχουν στον μετασοσιαλιστικό μετασχηματισμό ακούγεται συχνά το παρόμοιο ότι στις αποφάσεις δεν εφαρμόζονται επαρκώς τα *επαγγελματικά, τα τεχνολογικά και τηρία*. Ο οικονομολόγος παραπονιέται διότι υποβιβάζονται τα κριτήρια αποδοτικότητας, ο γιατρός διότι δεν λαμβάνονται επαρκώς υπόψη οι απαιτήσεις της υγείας, ο διευθυντής του θεάτρου ή του μουσείου διότι λείπουν τα πολιτιστικά κριτήρια και ούτω καθεξής. Όλοι τους διαμαρτυρούνται λόγω του ότι «υπερπολιτικοποιούνται» όλες οι υποθέσεις.

Μάταια γλαινώμαστε. Η αλλαγή του σποτηματος είναι πρώτα απ'όλα μια πολιτική διαδικασία. Είναι αναπόφευκτη η «πολιτικοποίηση» όλων των αποφάσεων. Ο καπιταλισμός είναι ένα επίμονο και ισχυρό σύστημα. Και αν ακόμα το χράτος και η πολιτική σφαίρα δεν κουνούσαν το δάκτυλό τους, (πρώτμα το οποίο είναι δύσκολο να φανταστεί

κλιμακωτά και σε αφαιρετικό επίπεδο), ο καπιταλισμός και τότε θα επέκτεινόταν, θα δίχωνε εκεί που προηγούμενα δεν επέτρεπαν τη λειτούργειά του. Θα αργούσε να μετακινήσουμε τις απαγορεύσεις - και μόνη της αυτή η πράξη αποτρέπει πολιτικό κινήσιμ! Στην πραγματικότητα η αυθόρμητη επέκταση και ενίσχυση του καπιταλισμού επηρέαστηκε έντονα από τις κρατικές αποφάσεις. Οι κρατικοί κανονισμοί μπορούν να επιβραδύνουν ή να επιταχύνουν την επέκταση και εδραίωση της βασιζόμενης στην ατομική ιδιοκτησία οικονομίας της αγοράς. Στην καλύτερη περίπτωση το κράτος προσπαθεί να υποστηρίξει τις υγιείς τάσεις ανάπτυξης, ενώ ταυτόχρονα περιορίζει ή αναχαλίζει τα επιβλαβή και εγκληματικά συνοδευτικά φαινόμενα. Όμως στη χειρότερη περίπτωση μπορεί ταυτόχρονα να ανοίγει δρόμο και στην υγιή ανάπτυξη και στις κατασχρήσεις και άλλες ασηχηνικές παρενέργειες.

Η πολιτική σφαίρα ετοιμένως, και αν ακόμα το ήθελε, δεν μπορεί να αποφύγει την ευθύνη για την ποιότητα του μετασχηματισμού. Αλλά ούτε και θέλει. Ο πολιτικός υποκινείται ταυτόχρονα από την πολιτική φιλσοσοφία και κοσμοαντίληψη που προεβύει, από την υπεράσπιση των συμφερόντων της ομάδας ή του κοινωνικού στρώματος που εκπροσωπεί, καθώς και από το συμφέρον της εξουσίας του (που όχι σπάνια είναι υλικό συμφέρον). Για το λόγο αυτό δεν μπορεί να είναι αδιάφορος για κανέναν κρατικό κανονισμό ή κρατική ενέργεια που θεσπίζεται και εφαρμόζεται. Προσπαθεί να παρεμβαίνει και να επηρεάζει την πορεία των εξελίξεων, είτε βρίσκεται στην εξουσία είτε στην αντιπολίτευση.

Όποιο πάνω παράγοντας πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ως παραγωγικός, αυτό την πρώτη στιγμή. Για οποιαδήποτε αλλαγή, ο ειδικός τεχνολογίας που θα προτείνει τον κανονισμό, οφείλει να σταθμίσει όσο το δυνατόν πιο σοβαρά τις πολιτικές πτυχές. Από πού μπορεί να ανιχνεύσει υποστηρίξη και από πού μπορεί να συναντήσει αντίσταση; Ενώ ο ίδιος αργιές φορές παραμελήσει την ανάληψη του σπουδαίου αυτού παράγοντα με την ελπίδα πως ό,τι προτεινώνω μπορεί να είναι αποδεκτό από όλους. Αυτό ποτέ δεν συνέβη. Η αντίδραση είναι έντονα διασημένη, συνέβη ακόμα να μην υποστηριχθεί η πρότασή μου από καμία σημαντική πολιτική δύναμη.

Ηθικές συμπληγάδες

Οι «τεχνολογικές» πτυχές, συνεπώς, δεν αρκούν, πρέπει πάντοτε να παίθονται υπόψη και οι πολιτικές συμπληγάδες. Αλλά ούτε αυτό αρκεί! Πρέπει να σκάψουμε ακόμα ένα στρώμα πιο βαθιά εάν επιθυμούμε να μελετήσουμε πιο προσεκτικά τις εμπειρίες του μετασοσιαλιστικού μετασχηματισμού και να κρίνουμε τι ήταν καλό και τι ήταν κακό στην μέχρι τώρα πορεία των εξελίξεων. «Καλό» και «κακό» - οι λέξεις αυτές αποτελούν ηθικούς χαρακτηριστικούς. Στην κατάλη καταγραφή των γεγονότων μπορούμε να επιδιώκουμε τη θετική παρατήρηση και περιγραφή των γεγονότων χωρίς την αξιολόγηση τους. Μία αξιόπιστη στατιστική για το ποσοστό ή το μερίδιο της ατομικής ιδιοκτησίας - είναι μια πληροφορία χωρίς αξιολόγηση. Εάν όμως προσθέσουμε ότι η σημαντική κατάσταση της κατανομής των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων δημιουργήθηκε με υπερόλιγά βραδείς ρυθμούς, ή αντίθετα, με βιασύνη - αυτή η διαπίστωση περιλαμβάνει αξιολόγηση μέσα της.

Ο αναλυτής έχει υποχρέωση - εφόσον επιστρέφοντας στο παρελθόν υπεβλέπει την κατάληξη των γεγονότων, ή εφόσον απενδύοντας το μέλλον προχωράει στην παρουσίαση εφικτών εναλλακτικών λύσεων και των συνεπειών τους - να αποκαλύψει τις απόψεις του. Να ομολογήσει με βάση ποιο σύστημα αξιών χαρακτηρίζει καλό ή κακό κάποιο γεγονός ή κάποια διαδικασία του παρελθόντος, με βάση πιο σύστημα αξιών τάσσεται υπέρ ή κατά κάποιου μελλοντικού κανονισμού. Ή, εάν θα ήθελε οποιοδήποτε να αποφύγει τη διατύπωση της θέσης του με βάση το σύστημα αξιών, τότε να αναποκαλυθεί στις ελάχιστες απαιτήσεις της εντιμότητας. Να αποκαλύψει τα ηθικά κίνητρα. Να αποκαλύψει και να εξηγήσει με κατανοητό τρόπο: εάν στο παρελθόν ενεργήσαμε κατά συντόν τον τρόπο, ή στο μέλλον επιθυμούμε να ενεργήσουμε κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο, αυτό αναποκαλύπεται στο ηθικό αξίωμα Α, αλλά παραβιάζει το ηθικό αξίωμα Β. Εάν όμως στο παρελθόν ενεργήσαμε όχι κατά αυτόν αλλά κατά άλλο τρόπο και στο μέλλον προτείνουμε να ενεργήσουμε με άλλον τρόπο, τότε αυτό παραβιάζει το αξίωμα Α και ανταποκρίνεται στο αξίωμα Β. Χωρίς την αξίωση της πληρότητας, θα παρουνόσσω ως παραδείγματα μερικά ηθικά διλήμματα, τα οποία πρέπει να αντιμετωπισθούν κατά τη διάγκεια της μετασοσιαλιστικής μετάβασης.

1. Θέλουμε οποιοδήποτε να αποφύγουμε την αμιστοχονία και τη βία κατά τη διάγκεια αλλαγής του συστήματος; Θεωρούμε βασικό

αξίωμα την απαλλαγμένη από βία μετάβαση. Η θεωρούμε επιρροπή τη βία. Εάν η απάντηση στο τελευταίο ερώτημα είναι καταφατική, ποση θούια αίματος είμαστε αποφασισμένοι να κάνουμε; Μεγάλους ανθρώπους; Χιλιάδες; Εκατοντάδες χιλιάδες; Εδώ φτάσαμε σε ένα από τα βασικά ζητήματα της ανθρώπινης ιστορίας, στο ερωτησίο δίνουμε: μεταρρύθμιση ή επανάσταση, ειρηνικός μετασχηματισμός ή λαϊκή εξέγερση-εμφύλιος πόλεμος. Όποιος στοχάζεται πάνω στα ζητήματα της μετασοσιαλιστικής μετάβασης, δεν μπορεί να αποφύγει αυτά τα ζητήματα. Στην Ουγγαρία το 1956 ξέσπασε με αιματηρή λαϊκή εξέγερση που συντηρήθηκε με τάνγες. Τρεις δεκαετίες αργότερα η Ουγγαρία πραγματοποιήσε μία ειρηνική μετάβαση από το σοσιαλιστικό στο καπιταλιστικό σύστημα. Δεν υπήρχε ούτε ένας νεκρός. Κανένας δεν χρειάστηκε να χλευστεί στη φυλακή εξαιτίας της ανύστασής του στην αλλαγή.

Η Ρουμανία ήταν η μοναδική χώρα της Ανατολικής Ευρώπης, στην οποία ο κομμουνιστής δικτάτορας και η σύζυγός του παραιτήθηκαν σε ένα κατόρθωμα δικαστήριο, καταδικάστηκαν σε θάνατο και εκτελέστηκαν. Όποιος στοχάζεται πάνω στο ζήτημα: με πιο τρόπο πρέπει να γίνει η αλλαγή του συστήματος εκεί που δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί αυτή η αλλαγή, πρέπει να πάρει θέση πάνω σε αυτό το δύσκολο ηθικό δίλημμα. Πολλοί που διατηρούν προτάσεις για τον μελλοντικό μετασοσιαλιστικό μετασχηματισμό, στην ουσία επιτρέπουν να αποφύγουν το πρόβλημα. Υποθέτουν π.χ. ότι οι προτεινόμενοι επί αυτούς κανονισμοί και ρυθμίσεις θα τεθούν στην ημερήσια διάταξη μόνο όταν η βασική στροφή έχει με κάποιο τρόπο πραγματοποιηθεί. Επιπλέον, δίνονται π.χ. εκ των προτέρων το σχέδιο της μεταρρύθμισης της δημόσιας διοίκησης. Μόνο που το κοινωνικό περιβάλλον των μελλοντικών κανονισμών και ρυθμίσεων θα είναι διαφορετικό εάν στα χαρτιά να φροντίσει των δρομικών κατόνται λανθασμένοι άνθρωποι, τα ένακατα στραδικία καταδικάζουν σωτηρών τους ανθρώπους σε θάνατο ή εάν ξεπερνάει εάν η πολιτική στροφή πραγματοποιήθηκε χωρίς βία. Εάν επιλέγουν το τελευταίο σενάριο - τότε οφείδουν να επιστημάνουν αυτή την παραδοχή, διότι αυτή δεν είναι αυτονοήτη.

ii. Αν και συναρτάται με το προηγούμενο πρόβλημα, αλλά αποτελεί ξεχωριστό μεγάλο ζήτημα η *απονομή δικαιουσίνης* (βλέπε π.χ. Barahona de Brito et al. 2001, Home and Levi 2004 και Hujse

1995). Το καθεστώς που αντικαθίσταται έχει διαπράξει εγκλήματα. Μόνο το «σύστημα» είναι ένοχο; Ή είναι ένοχα και συγκεκριμένα πρόσωπα τα οποία βολίζονται εν ζωή; Ποιους να θεωρήσουμε ένοχους και σε ποιο βαθμό; Δεν γνωρίζει καλά την πραγματικότητα των ολοκληρωτικών συστημάτων όποιος νομίζει ότι σε αυτά ασκεί την αποκλειστική εξουσία μια μικρή ομάδα γλιάνωστερ και δόλι οι άλλοι είναι αθώα θύματα. Θα έπρεπε να θεωρηθεί στενός ή ευρύτερος ο κύκλος εκείνων που θα χρεαστηρίσουμε ένοχους και θα τιμωρήσουμε; Και τους ένοχους που θα αφήσουμε ελεύθερους, θα τους στυγματούσουμε τουλάχιστον ηθικά;

Ποιος θα απονεμίσει τη δικαιοσύνη; Το ερώτημα τίθεται διότι όσο πιο ανέπαφος ήταν ο ολοκληρωτικός χαρακτήρας της δικαιοσύνης, τόσο μεγαλύτερη είναι η αυταπάτη, ιδιαίτερα στην αρχή, για την «ανεξαστησία» και τον «ακοιμώτιστο χαρακτήρα» των δικαστηρίων.

Δεν πρέπει να πιστεύουμε ότι αυτό το πρόβλημα μπορεί να ανατεθεί σε ορισμένους νομικούς και πολιτικούς φιλοσόφους που ασχολούνται με την ηθική της απονομής δικαιοσύνης. Συνεχίζοντας να το προηγούμενο παράδειγμα, αρχίζουμε να σκεφτόμαστε ότι πάνω στη μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης. Υποθέτουμε ότι χρειάζεται να γίνουν όχι μόνο οργανωτικές αλλαγές. Κάποιοι άνθρωποι πρέπει να καθαιρεθούν και κάποιοι άλλοι πρέπει να διοριστούν στη θέση τους. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι αυτή η ανανέωση, που αποτελεί έναν από τους σπουδαιότερους συντελεστές της αλλαγής του συστήματος, όχι απλά συμπιέσει χρονοικά αλλά συντηρείται με τη διαδικασία απονομής (ή συμπροαδικίας) της δικαιοσύνης. Ή συντηρείται ανοικτά, διότι θεωρείται ένας νόμος, ο οποίος με διαφανή τρόπο καθορίζει τους προϋποθέσεις που επιβάλλονται όσον αφορά την ανάληψη αξιωματικών εξαιτίας της δημοκρατίας. Ή συντηρείται ανοικτά, διότι θεωρείται ένας νόμος είτε δεν υπάγεται, η συντήρηση θα συντηρείται, έστω και με καθυμμένο τρόπο. Υπόλογον περιπτώσεις ανθρώπων που αποδύονται από τις θέσεις τους ή παρκαλούνται στους νέους διορισμούς ή στις προαγωγές διότι έχουν εκτεθεί στο παλαιό σύστημα. Ή, αντίστροφα, οι πρώην συντηροφί τους, τους προνοούν διότι κάποτε ανήκαν στην ίδια νομενκλατούρα.

Η απάντηση για απονομή δικαιοσύνης είναι ένα από τα βασικά ηθικά αξιώματα της ανθρωπότητας. Τι είναι λοιπόν αυτό

που μπορεί να αντιμετωπίσει σε αυτό το αξίωμα. Πρώτα απ' όλα το γεγονός ότι η σωστή απονομή δικαιουσίνης είναι πολύ δύσκολη υπόθεση, διότι -με εξαίρεση λίγων μαρτύρων- κανένας δεν είναι πλήρως αναμάρτυρος. Ένας μεγάλος Ούγγρος ποιητής, ο Mihály Babits έγραψε σε ένα ποίημα του στην εποχή της ναζιστικής δικτατορίας: «Μετάξυ των ενόχων είναι συνένοχος όποιος σιωπά». Τουλάχιστον το αμάρτημα της σιωπής το έχουν διαπράξει πολλοί διότι δεν είχαν το θάρρος να αναλάβουν τον κίνδυνο που συνεπαγόταν η λέξη που ειπώθηκε. Είναι δύσκολη η απονομή δικαιουσίνης διότι -όπως ήδη ανέφερα- στην αρχή της μετα-σοσιαλιστικής μετάβασης δεν έχει δημιουργηθεί ακόμα το νομικό υπόβαθρο και ο μηχανισμός της αμοιβάστης, ανεξάρτητης και αμιγδίας απονομής δικαιουσίνης. Θέλωμε επαναστατικά αμυγήρα δικαιοσύνη; Μπορεί να γίνει αποδεκτή η μεταρροπή της δικαιοσύνης που εμπλεγεί στη μυστηριακή ηθικό περιεχόμενο, σε εξετασμένο μέσο της πάλης μεταξύ των κομμάτων (Gonzales and Enriquez 2001):

Υπάρχει και μια άλλη πτυχή. Εάν ξεκινήσει η χιονοστιβάδα της απονομής δικαιουσίνης, κάποια στιγμή θα επικρατήσει ένα κλίμα φόβου. Όλοι φοβούνται πρώτος τους ζητηθούν ευθύνες, φοβόμαστε εκείνος που αισθάνεται λάτσια, έστω και μικρή, ενόχη. Αλλά πρέπει να φοβάται και εκείνος που είναι εντελώς αθώος. Μήπως τον υπομιαστούν, τον κατηγορήσουν και - το χειρότερο - τον καταδικάσουν; Και αν στραφεί εμπρός η υπόνοια εναντίον του, μπορεί να προσβληθεί από την ντροπή και στην περύτερη ακόμια που στο μέλλον θα κατόρθωνε να αποδείξει την αθωότητά του.

Εάν ξεκινήσει η χιονοστιβάδα της απονομής δικαιουσίνης, είναι δύσκολο να εξασφαλιστεί η συνέχεια της διοίκησης και της οικονομικής ζωής. Πολλοί ειδικοί τεχνολόγοι, οι οποίοι θα ήταν απαραίτητοι, απομακρύνονται με συστηματικές διαδικασίες. Ορισμένοι απ' αυτούς ενδεχομένως να αποτραβηχτούν οικειοθελώς και δεν υπάδχουν πάντα κατάλληλοι τεχνολόγοι που θα μπορούσαν να ασκήσουν τα καθήκοντά τους με επαγγελματισμό. Ακόμια ένα δύσκολο trade-off: απονομή δικαιουσίνης έναντι (ver-sus) συνέχειας σε όλες τις διαστάσεις της ζωής. Όσο πιο ριζική και γρήγορη είναι η πτώση, τόσο πιο πολύ ανατρέπει η δεύτερη.

iii. Εφαρτεται με το προηγουμένο ζήτημα, αλλά αξίζει να πραγμα-τευσουμε και χωριστά την τεχύτερα της μετάβασης. Είναι κατα-

νοητό αν κανείς είναι ανυπόμονος μετά από δεκαετίες δικτατο-ρίας και ένδειας και θα ήθελε όσο το δυνατόν πιο γρήγορα να μπορούσε να ζει στο νέο σύστημα. Στα μέσα του η τεχύτερα έχει επηρεακή αξία.

Όμως η τεχύτερα έχει τίμημα. Εάν βιάζόμαστε, τότε τα σχέδια για τους νέους κανονισμούς και ρυθμίσεις θα εκπονηθούν πρό-χειρα, ημετερώς, φορημένα με πολλά λάθη. Ερχοιστά μια-μια ουσιαστική αλλαγή δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί εφταγώς μόνη της, διότι μόνο μαζί με άλλες αλλαγές μπορεί να ασκήσει ευ-νοική επιδραση. Η βιασύνη αποβαίνει σε βάρος αυτής της συνο-λαμής, ολοκληρωμένης αλλαγής, οδηγεί στην παρδάειψη των ανα-γκαίων συνοδευτικών-συμπληρωματικών κανονισμών και ρυθμί-σεων. Μεγάλες φορές η υπερβολικά γρήγορη μεταρρύθμιση απο-δεικνύεται μηποτεραγνη. Εκ των υστέρων και μόνο εκ των υστε-ρων μπορεί να αποδειχθεί ότι ακόμια και η αναβολή θα ήταν καλύτερη από την βεβαιωμένη, υπερβολική τεχύτερα.

Δεν υπάδχει καμία πειστική θεωρία, μοντέλο ή έστω κατευθυ-νήγιος κανόνας για τον υπολογισμό της «άριστης τεχύτερας» της μετάβασης. Θεωρώ επιστημονικοφανή μιλόφα τις μελέτες για αυτό το θέμα. Αυτό θα έμοιαζε σαν να θέλαμε να προσοδιοίσου-με την άριστη τεχύτερα των συζωιωνωνων των πόλεων. Ο ίδιος ο οδηγός πρέπει να αποφασίζει μτροστα από κάθε γωνία με ποια τεχύτερα θα την προσεγγίσει σε συνάπτηση με την κυκλοφορία του δρόμου στον οποίο βόισκεται και την αναμενόμενη συμπερι-φορά των οχημάτων και πεζών που σερβουν στην γωνία.

Δεν υπάδχει «άριστη» τεχύτερα όχι μόνο εξαιτίας της μοναδι-κόπτηας και της περιπλοκόπτηας της απόφασης, αλλά και διότι πίσω από την απόφαση κρύβεται επίσης *επιλογή αξιών*. Άλλη απόφαση λαμβάνει ο οδηγός αυτοκινήτου που είναι «μιανικός της τεχύτερας» και ρέχει με μεγάλη τεχύτερα ακόμια και σε συνθήκες πυκνής κίνησης στην πόλη ή ο οδηγός που θέλει πώση θυσία να φτάσει στον προορισμό του σε καθορισμένο χρόνο. Και άλλη απόφαση παίρνει ο οδηγός που σε καμία περίπτωση δεν θέλει να ποκαλάσει ατύχημα. Κατά τη διάδρακα της μετα-σοσιαλιστικής μετάβασης μπορούμε να συναντήσουμε όλους τους τύπους: τον «μιανικό της τεχύτερας», που, φεζ' ετείν, ήδη από το 1995 ή το 1996 ήθελε να ανακοινώσει στον παγκόσμιο τύπο και να αναφέρεται στους χρηματοοικονομικούς οργανισμούς

της Washington ότι η χώρα του ολοκλήρωσε πρώτη τις ιδιωτικοποιήσεις, ακόμα μπορούμε να συναντήσουμε τον τύπο ο οποίος θέλει να προχωρήσει προσεκτικά (σε ορισμένες περιπτώσεις υπερβολικά προσεκτικά).

iv. Στο προηγούμενο σημείο ήδη έβλεπα τους προβληματισμούς γύρω από τη *δυναμική* επίταξη αξιών. Τώρα ας τους εξετάσουμε από πιο κοντά. Ένα από τα κεντρικά προβλήματα της οικονομικής επιστήμης είναι το δίλημμα της επίταξης «παθόν versus μέλλον». Τις περισσότερες φορές αποσαφηνίζουμε στους φοιτητές τη δυναμική των καταναλωτικών γούρν εξηγώντας τις έννοιες της προεξόφλησης και της παρούσας αξίας. Να καταναλώσουμε άμεσα περισσότερα σήμερα ή να αποταμιεύσουμε περισσότερα με σκοπό να μπορούμε να καταναλώσουμε περιουσία στο μέλλον;

Το πρόβλημα της προεξόφλησης εμφανίζεται κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού της αλλαγής του συστήματος. Ο πληθυσμός που ζει την περίοδο της αλλαγής του συστήματος μπορεί να έχει πίσω του ένα δίστολο παρελθόν. Η συντριπτική του πλειοψηφία έχει υποφέρει από την καταπίεση, από την φτώχεια και από την έλλειψη αγαθών και υπηρεσιών. Ελπίζει ότι τώρα μπορεί να ξήψει καλύτερα. Πρέπει άμεσα να πραγματοποιήσουμε τις αναγκαίες θεσμικές, διορθωτικές αλλαγές κατά τρόπο ώστε αυτές να προκαλέσουν όσο το δυνατόν μικρότερα εμπόδια και έγνοιες στον πληθυσμό; Πρέπει άμεσα να δώσουμε προτεραιότητα στη διατήρηση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού και -αν είναι δυνατόν- στην όσο γίνεται μεγαλύτερη εξέλιξη του, ώστε να αισθανθούν ότι είναι οι πραγματικοί κερδισμένοι της αλλαγής του συστήματος; Η αντίληψη αυτή συνήγορι υπέρ της ομαλότητας της μετάβασης και έχει την αιτιολόγησή της στην αποφυγή των ανωμαλιών και των συγχυδών.

Η μήπως έχει μεγαλύτερη σταυδιαότητα να δημοσιοληθούν πρώτα οι σταθερές θεσμικές βάσεις του νέου συστήματος και οι έμπιστες προσωπικές προτιμήσεις λειτουργίας του; Πρέπει άμεσα η σημερινή γενιά να αναλάβει νέες θυσίες προς όφελος των μελλοντικών γενεών; Να υποφέρει για την ανοργάνωσιά που συνεπάγεται ο γρήγορος ανασχηματισμός του θεσμικού συστήματος και -μαζί με αυτή- τις αλώβειες που συνεπείγεται η μείωση της παραγωγής; Όλα αυτά πρέπει να πραγματοποιηθούν με σκληρά

μέτρα ώστε να αποχλευστεί και το ελαχιστότερο γίσκο επιστροφής στο προηγούμενο σύστημα και να δημιουργηθεί μια οικονομία αγοράς που λειτουργεί *καλά* σε *μακροχρόνια βάση*.

Προβόλαμε ένα αρχιμηδό δίλημμα «είτε-είτε». Βέβαια, υπάρχουν και ενδιάμεσες στρατηγικές. Είναι αρκετά περίεργο το *trade-off* «παθόν-μέλλον», εάν στις μεταβλητές επιλογής συμμετάσχυμε όχι μόνο τις κανονικές μακροοικονομικές μεταβλητές (παραγωγή, κατανάωση, αποταμίευση, επένδυση), αλλά και τις θεσμικές μεταβλητές. Εκείνο που πρέπει να υπογραμμιστεί σε αυτό το σημείο είναι η ξής σκέψη: εκείνος που παύγει θέση σε αυτά τα ζητήματα πρέπει να διαισθάνεται ότι, σε τελική ανάλυση, αυτά τα ζητήματα πρέπει να διαισθάνεται ότι, σε τελική ανάλυση, λαμβάνει ηθική απόφαση. Αποφασίζει ακόμα για τον τρόπο διανομής των κερδών και των ζημιών, των χαρών και των δεινών μετ'ξύ του σήμερα και του αύριο, μετ'ξύ του παρόντος και του μέλλοντος.

Μερικά διόρθωματα

Στη συνέχεια θα ήθελα να επιστήσω την προσοχή στις εμπειρίες των μέχρι τώρα μετασχηματισμών σε πέντε σφαίρες της αλλαγής του συστήματος. Ακόμα και στην περίπτωση των συνολογισμών που φαίνονται περισσότερο ανεξόλητοι και ακοιμώτατοι μπορεί κανείς κατά κανόνα να καταδείξει με βάση ποιο σύστημα αξιών λειτουργεί ο στοχασμός του συγγραφέα. Θέλω να σταλάξω τον αναγνώστη από αυτή την κοπιαστική ανχευτική εργασία. Είναι προτιμότερο να αποσαφηνίσω σε κάθε θέμα σε ποιες αξιακές αφηρητές βασίζεται ο συνολογισμός μου.

Αντιπροσωπευτική δημοκρατία

Την κοιμουνιστική δικτατορία μπορούν να την διαδεχτούν πολλών ειδών πολιτικά καθεστώτα:

- Σκληρό αντικομμουνιστικό καταπιεστικό καθεστώς (στρατιωτική δικτατορία, ή π.χ. μονοκοκρατία, απόλυτη ζωδιαγλία ενός αρχαίου εθνικιστικού-συντηρητικού κόμματος ή ομάδας). Έτσι έγινε π.χ.

η αντικατάσταση - από το καταπιεστικό καθεστώς του Pinochet - του καθεστώτος του Προέδρου Allende, το οποίο θα οδηγούσε τη χώρα σε σοσιαλιστικό δρόμο. Αυταρχικό καθεστώς, του οποίου τα δικτατορικά χαρακτηριστικά κάλυπτον, ως φύλλο συκής, ορισμένα εξωτερικά σημάδια του κοινοβουλευτισμού (ελάχιστες βουλευτικές εξουσίες). Τέτοιου είδους καθεστώτα μπορούν να θεωρηθούν μεγάλα χρέη που διαδέχτηκαν την πτώση Σοβιετική Ένωση στην Κεντρική Ασία. Σε πολλάς απ' αυτές τις περιπτώσεις ισχύει μια ιδιόμογη συνέχεια. Αλλάζουν την εξουσία μέλη της ελίτ των πρώην κομμουνιστικών κομμάτων, αποβάλλοντας τη μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία και συμπιχώντας με τον επιγενετηματικό κόσμο.

- Ημι-αυταρχικό, ημι-κοινοβουλευτικό καθεστώς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του καθεστώτος ήταν η διακυβέρνηση του Γιέλτσιν στην Ρωσία στα πρώτα χρόνια μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης.
- Αναπτυγμένο κοινοβουλευτικό σύστημα, πραγματικός συνεργωνιμός μεταξύ των κομμάτων για το δικαίωμα της διακυβέρνησης.

Η σειρά προτεραιότητας των καθεστώτων δεν είναι τυχαία, η απαξιβήση προχωράει από την αρχαία περίπτωση της δικτατορίας, μέσω των ενδιάμεσων βαθμίδων, προς τη θεομοθετημένη δημοκρατία. Δεν υπάρχουν αυξημένες διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των προαναφερθέντων ενδιάμεσων καθεστώτων. Υπάρχει όμως ένα αλάνθαστο τεστ που διακρίνει την τελευταία μορφή καθεστώτος, το πραγματικό πολυκομματικό σύστημα από τα άλλα καθεστώτα. Εάν το μέγχο τώγα κυβερνών κώμια ή πολιτικός χάσει τις ελάχιστες και πασαδίει κανονικά την εξουσία στον πολιτικό αντίπαλο που κέρδισε τις ελάχιστες, τότε πράγματι ισχύουν οι δημοκρατικοί κανόνες του παιχνιδιού. Εάν αυτό συμβεί όχι μόνο μια φορά αλλά δύο φορές, τότε το τεστ είναι αδιάψευστο και δείχνει την εδραίωση της δημοκρατίας. Αυτό συνέβη π.χ. στην Ουγγαρία και την Πολωνία.

Σε τυχερές περιπτώσεις η εδραίωση της πολιτικής δημοκρατίας και ο μετασχηματισμός της οικονομίας σε βελτιωμένη στην ιδιωτική ιδιοκτησία οικονομία της αγοράς προχωρούν μαζί χέρι-χέρι, ενισχύοντας αμοιβαία η μία διαδικασία την άλλη. Όμως η κατάσταση δεν είναι πάντα τέτοια. Η δημοκρατία δρομολογεί χωρικές και εύκολα παταεινόμενες πολιτικές διαδικασίες. Πρέπει να γίνει σύζητηση με τους

ενδιαφερόμενους πριν τη θέσπιση των κανονισμών και ενθιμίσεων. Πρέπει να πεισθεί η κοινοβουλευτική πλειοψηφία να εγκαθίσει τους μετασφρβμιστικούς νόμους. Πολλές φορές η αντίσταση εντός του κυβερνώντος κόμματος είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι στην αντιπάλειυση. Συνέβη αρκετές φορές στην Ανατολική Ευρώπη να καθιερώσει η κυβερνήτη πλειοψηφία σοσιαλδημοκρατικούς προσανατολισμούς, π.χ. γιζινητική πλειοψηφία σοσιαλδημοκρατικούς προσανατολισμούς ή να πραγματοποιήσει κανονισμούς και ενθιμίσεις ιδιωτικοποιήσεων ή να πραγματοποιήσει ενθιμίσεις που καθίστον πιο εύλικτη την αγορά εργασίας (δηλαδή περιόριζον τα δικαιώματα των εργατών). Σε αυτές τις περιπτώσεις έπρεπε να υπεργνηθεί η αντίσταση εντός του κυβερνώντος κόμματος.

Σε σχέση με αυτό, πόσο πιο απλή είναι η «δικτατορική μετασφρβμιστική»! Εάν η ηγετική ομάδα του Κομμουνιστικού Κόμματος της Κίνας αποφασίσει να κάνει βήματα προσανατολισμένα στην αγορά, τότε θα κάνει αυτά τα βήματα και τελείωση. Δεν χρειάζεται να βασανίεται για να πείσει τους ανθρώπους, τις επιγορές της Βουλής, τον ανεξάρτητο τήρο και την πλειοψηφία που ενδεχομένως θα ξεσηκώσουν τον πληθυσμό ενάντια σε αυτά τα μέτρα. Αυτό αποστέλει μεγάλη διενοκάλωση όταν η μετασφρβμιστική απαιτεί βραχυπρόθεσμα άμεσες υλικές θυσίες από τη ματωτικό μέγος του πληθυσμού. Πρέπει να αναχαιτιστεί π.χ. ο πληθωγισμός, να αποκατασταθεί η μαρσοοικονομική ισορροπία της χώρας, να εξαλειφθεί το δημοσιονομικό έλλειμμα. Όσο πιο σκληρή είναι η πολιτική εξουσία, τόσο πιο απλή είναι η επιβολή επώδυνων μέτρων.

Δεν επιβεβαιώνεται στην πράξη ότι κάτω από οποιεδήποτε συνθήκες, μαρσοορθέσμια υπάγχει αντίφαση ανάμεσα στην καθιέρωση της δημοκρατίας και τις μετασφρβμιστικές που αποβλέπουν στη δημοουγία ισορροπημένης, σταθερής οικονομίας της αγοράς⁵. Όμως δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ούτε το αντίθετο. Υπάρχουν αρκετές καταστάσεις στις οποίες ισχύει αυτή η αντίφαση. Σε αυτές τις περιπτώσεις υφίσταται συνάφηση trade-off μεταξύ της καθιέρωσης των δημοκρατικών διαδικασιών, απ' τη μία μεριά και τις απαιτήσεις της αποδοτικότητας των μετασφρβμιστικών διαδικασιών, απ' την άλλη. Αν όμως αυτή είναι η κατάσταση, τότε πρέπει να ιεραρχηθούν οι προτεραιότητες.

Εξ ονόματος μου μπορώ να δηλώσω: για μένα στην περίπτωση αυτού του διαδράματος η δημοκρατία και οι απαιτήσεις της έχουν προτεραιότητα. Δεν συμφωνώ με εκείνους που έχουν την άποψη ότι: «για τη δημοκρατία οι αναγκαίοι όροι θα ωριμάσουν αργότερα. Τώγα στουδαίστη-

⁵ Βλέπε π.χ. Barro 1996, 1997, Tavares and Wacziarg 2001.